

Μεταδιδακτορική έρευνα με θέμα:
«Ο ΑΝΤΙΑΜΕΡΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1974-1985):
ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ»

(Τελική Έκθεση)

Αντικείμενο, πηγές και χρονική έκταση της έρευνας

Αντικείμενο της μεταδιδακτορικής αυτής έρευνας ήταν η μελέτη του φαινομένου του ελληνικού αντιαμερικανισμού κατά την περίοδο 1974-1985. Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα έχει εξεταστεί και από άλλους ερευνητές.¹ Ωστόσο, η έννοια του αντιαμερικανισμού εν γένει και ειδικότερα της ελληνικής εκδοχής του είναι πολυδιάστατη και πολυλειτουργική, με αποτέλεσμα να επιδέχεται νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε και η παρούσα μεταδιδακτορική έρευνα, η οποία φιλοδόξησε να συμβάλει στον πληρέστερο φωτισμό ορισμένων πτυχών του ελληνικού αντιαμερικανισμού, εστιάζοντας στο κρίσιμο διάστημα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου.² Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τρία επίπεδα: i) σε αρχειακό επίπεδο,

¹ Ιδιαίτερα σημαντική για την προσέγγιση του φαινομένου του ελληνικού αντιαμερικανισμού είναι η συνεισφορά της Ζηνοβίας Λιαλιούτη. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2010. Ζηνοβία Λιαλιούτη, «Όψεις του Πολιτισμικού Αντιαμερικανισμού στη Μεταπολεμική Περίοδο: Το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο και η Ελληνική Περίπτωση», *Επιστήμη και Κοινωνία* 28(2011-2012): 141-165. Ζηνοβία Λιαλιούτη, «Αντιαμερικανισμός και Ελληνική Δεξιά στη Μεταψυχροπολεμική Εποχή», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35(2010): 89-129. Zinovia Lialiouti, "Greek Cold War Anti-Americanism in Perspective, 1947-1989", *Journal of Transatlantic Studies* 13.1(2015): 40-55. Zinovia Lialiouti, "Greek Anti-Americanism and the War in Kosovo", *National Identities* 13.2(2011): 127-156. Zinovia Lialiouti, "The Concept of anti-Americanism and Obama's Presidential Campaign", *Ad Americam: Journal of American Studies* 12.1(2011): 87-104. Zinovia Lialiouti, "Challenging Americanism: The Public Debate about the 'American Way of Life' in Cold War and Post Cold War Greece", in Andrzej Mania and Lukasz Wordliczek (eds.), *The United States and the World: From Imitation to Challenge*, Krakow: Jagiellonian University Press, 115-136. Zinovia Lialiouti and Philip E. Muehlenbeck, "Ethnic Nationalism in the Cold War Context: The Cyprus Issue in the Greek and Greek-American Public Debate 1954-1989", in Philip E. Muehlenbeck (ed.), *Race, Ethnicity and the Cold War: A Global Perspective*, Nashville: Vanderbilt University Press, 229-259. Βλ. και Έλενα Μαραγκού και Θεοδώρα Τσιμπούκη (επιμ.), *Η Δική μας Αμερική: Η Αμερικανική Κουλτούρα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010. Σώτη Τριανταφύλλου, «Σημείωμα για τον Αντιαμερικανισμό στην Ελλάδα», στο Ομάδα Βορειοαμερικανικών Μελετών και Έρευνας (G.R.E.N.A.), *Αντιαμερικανισμός: Οδηγίες Χρήσεως*, (Μετάφραση Αλίκη Κεραμίδα και Γιώργος Παρλάλογλου), Αθήνα: Πατάκης, 2003, 9-22.

² Η περιοδολόγηση της μεταπολίτευσης αποτελεί ένα προβληματικό ζήτημα, στο οποίο δεν έχουν μέχρι τώρα δοθεί τελικές και ευρέως αποδεκτές απαντήσεις. Στη συγκεκριμένη έρευνα, κατά σύμβαση, χρησιμοποιήθηκε για μεθοδολογικούς λόγους ο όρος «πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος» για το χρονικό διάστημα 1974-1985.

επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στα αρχεία των δύο πολιτικών προσωπικοτήτων που πρωταγωνίστησαν στην μεταπολίτευση, του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Ανδρέα Παπανδρέου (εν μέρει), ii) σε επίπεδο κοινοβουλευτικού λόγου, εστιάζοντας στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων κατά το μελετώμενο χρονικό διάστημα και iii) σε βιβλιογραφικό επίπεδο, εξετάζοντας όχι μόνο την εκτεταμένη ξενόγλωσση βιβλιογραφία περί αντιαμερικανισμού γενικά σε συνάρτηση πάντοτε με την ελληνική περίπτωση, αλλά και το πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό που σχετίζεται με τις ποικίλες έννοιες που συνδέθηκαν με τον ελληνικό αντιαμερικανισμό της περιόδου 1974-1985, καθώς και το ιδιαίτερο ιστορικό πλαίσιο αναφοράς του.

Η χρονική διάρκεια της έρευνας (και η εξαγωγή των πορισμάτων της) εκτάθηκε από τον Δεκέμβριο του 2012 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2015. Ειδικότερα, κατά το διάστημα από τον Δεκέμβριο του 2012 έως τον Απρίλιο του 2013 πραγματοποιήθηκε έρευνα στο αρχείο του Ιδρύματος Κωνσταντίνου Καραμανλή και το συγκεντρωθέν υλικό αξιολογήθηκε και επεξεργάστηκε, σε μια πρώτη προσέγγιση, από τον Μάιο του 2013 έως τον Αύγουστο του 2013. Κατά την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 2013 μέχρι τον Μάρτιο του 2014 το ερευνητικό ενδιαφέρον στράφηκε στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία για τον αντιαμερικανισμό και στην επίλυση μεθοδολογικών προβλημάτων γόνιμης αξιοποίησής της για το υπό μελέτη χρονικό διάστημα. Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο, μελετήθηκαν τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων αναφορικά με το εξεταζόμενο διάστημα. Από τον Απρίλιο του 2014 έως τον Αύγουστο του 2014 εξετάστηκε η ελληνική βιβλιογραφία για τον αντιαμερικανισμό, καθώς και η ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για την ιστορική πλαισίωση της περιόδου 1974-1985 σε ελληνικό αλλά και διεθνές επίπεδο, ενώ συγχρόνως επεξεργάστηκε το υλικό που προέκυψε από τη στοχευμένη ανάλυση των πρακτικών των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων. Τον Σεπτέμβριο του 2014 πραγματοποιήθηκε από το Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου έκθεση με θέμα *Από τον Ανένδοτο στην Αλλαγή* στο Ζάππειο Μέγαρο, όπου παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά αυθεντικά χειρόγραφα, σημειώσεις και αποσπάσματα ομιλιών του Ανδρέα Παπανδρέου για το ΠΑΚ και το ΠΑΣΟΚ, καθώς και σημαντικές επιστολές του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ. Το ανέκδοτο αυτό υλικό έγινε αντικείμενο επεξεργασίας από τον Οκτώβριο του 2014 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2014. Στη συνέχεια, από τον

Ιανουάριο του 2015 έως τον Απρίλιο του 2015, το ίδιο υλικό συνεξετάστηκε με υλικό από βιβλία, άρθρα, επιτομές, μονογραφίες και ορισμένα ανέκδοτα κείμενα του Ανδρέα Παπανδρέου, το οποίο διασώζεται μερικώς στο Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου. Από τον Μάιο του 2015 μέχρι τον Οκτώβριο του 2015 πραγματοποιήθηκε η τελική-συνολική επεξεργασία του συλλεγέντος υλικού, ενώ κατά τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 2015 έγινε η εξαγωγή και η καταγραφή των πορισμάτων της έρευνας. Αυτονόητη είναι η παραδοχή ότι η μελέτη του ελληνικού αντιαμερικανισμού κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο δεν ήταν δυνατόν να εξαντληθεί σε αυτή τη μεταδιδακτορική έρευνα, δεδομένου ότι η έννοια και μόνο του αντιαμερικανισμού λαμβάνει πολυειδείς ερευνητικές εξακτινώσεις.

Ο Θάνος Βερέμης έχει εύστοχα χαρακτηρίσει τον ελληνικό αντιαμερικανισμό ως την *παιδική ασθένεια των αεί παιδων Ελλήνων*.³ Στο πεδίο του δημόσιου (δια)λόγου, οι λόγοι τροφοδότησης του ελληνικού αντιαμερικανισμού μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου μπορούν, σε γενικές γραμμές, να συνοψιστούν στους εξής: α) η καθοριστική και *ωμή* επέμβαση των ΗΠΑ στον εμφύλιο πόλεμο, η οποία ουδέποτε λησμονήθηκε από τους «ηττημένους» του εμφυλίου, ιδιαίτερα από όσους εντάχθηκαν στην παραδοσιακή αριστερά, β) η *προκλητική* υποστήριξη που παρείχαν οι ΗΠΑ σε *δεξιές* δυνάμεις αλλά και σε εξωκοινοβουλευτικά κέντρα ισχύος (Θρόνος, Στρατός) ήδη από τη δεκαετία του 1940, γ) η εξαιρετικά *ετεροβαρής* σχέση των ΗΠΑ, μιας μεγάλης, πλούσιας και ισχυρότατης χώρας, με την Ελλάδα, μια μικρή, φτωχή και πλήρως εξαρτημένη χώρα, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, δ) ο *επιλήψιμος* ρόλος που διαδραμάτισαν οι ΗΠΑ στο κομβικό και συναισθηματικά φορτισμένο ζήτημα του Κυπριακού, υποστηρίζοντας αρχικά τα βρετανικά και εν συνεχεία τα τουρκικά συμφέροντα εις βάρος των ελληνικών, ε) η *εξόφθαλμη ανοχή* –αν όχι *υποστήριξη*– της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974) από τις ΗΠΑ για τη διασφάλιση της διατήρησης των αμερικανικών βάσεων και άλλων διευκολύνσεων στον στρατηγικό χώρο της Ελλάδας, στ) η *τήρηση ίσων αποστάσεων* από τις ΗΠΑ στις ελληνοτουρκικές αντιπαραθέσεις, που ουσιαστικά ισοδυναμεί με απόκλιση υπέρ της Τουρκίας, ιδιαίτερα μετά από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, ζ) η (συνεπαγόμενη) *κεκαλυμμένη* υποστήριξη των ΗΠΑ στα επεκτατικά και αναθεωρητικά σχέδια της

³ Θάνος Βερέμης, *ΗΠΑ: Από το 1776 έως Σήμερα: Η Εκδοχή ενός Ταξιδιώτη*, Αθήνα: Σιδέρης, 2003, 169.

Τουρκίας αναφορικά με την Κύπρο και το Αιγαίο, η) η επικριτική στάση των ΗΠΑ μεταπολιτευτικά έναντι της Ελλάδας σχετικά με την ανεπάρκειά της σε θέματα ασφαλείας και την παιδαριώδη αντιμετώπιση τρομοκρατικών οργανώσεων («17 Νοέμβρη» κ.λπ.).⁴

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες από τις γενετικές προϋποθέσεις του αντιαμερικανισμού που περιεγράφησαν, αν όχι όλες, εκκινούν χρονικά/ιδεολογικά, εκδηλώνονται εμφατικά ή απολήγουν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο στο καθοριστικό διάστημα 1974-1985. Η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος καθίσταται, λοιπόν, σημαίνουσα για τη μελέτη του ελληνικού αντιαμερικανισμού. Ο κομβικός χαρακτήρας του εν λόγω χρονικού διαστήματος για το υπό μελέτη φαινόμενο του αντιαμερικανισμού αναδεικνύεται και από ορισμένες άλλες παρατηρούμενες μεταβολές. Η Ζηνοβία Λιαλιούτη επισημαίνει ορθά ότι κατά την περίοδο αυτή ο αντιαμερικανισμός γενικεύεται και μετατρέπεται σε ένα *δυνάμει πεδίο διαπαραταξιακής και διακομματικής σύγκλισης και συναίνεσης*. Επίσης, τονίζει, όπως και άλλοι ερευνητές, ότι στο ίδιο διάστημα *η κουλτούρα των ηττημένων του Εμφυλίου γίνεται ηγεμονική*, ενώ, από τη στιγμή που το ΠΑΣΟΚ αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας, εμφανίζεται μια μορφή *κυβερνητικού αντιαμερικανισμού*.⁵ Βέβαια, αφενός η διακομματική προσέγγιση ποτέ δεν επήλθε εν συνόλω, καθώς ο αντιαμερικανισμός, όπως τουλάχιστον εργαλειοποιήθηκε και προτάχθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου, οδήγησε στην επίταση της διαιρετικής τομής δεξιάς-αντιδεξιάς και αφετέρου ο κυβερνητικός αντιαμερικανισμός του ΠΑΣΟΚ κινήθηκε περισσότερο στο επίπεδο του *φαίνεσθαι* και λιγότερο στο επίπεδο του *είναι*, όντας κατά βάση ρητορικός και ελάχιστα ουσιαστικός. Πέραν τούτων, όμως, κατά τη μελετώμενη περίοδο ο αντιαμερικανισμός γνώρισε δύο ετεροβαρώς χρονικά αντίρροπες τάσεις του. Από τη μια πλευρά, κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ο αντιαμερικανισμός προσέγγισε το *zenith* της έντασής του τόσο σε ευρύτητα κοινωνικής διάχυσης όσο και ως εργαλείο πολιτικής αντιπαράθεσης. Από την άλλη πλευρά, προς το τέλος της περιόδου, άρχισαν να γίνονται εμφανή τα σημάδια της *αντιαμερικανικής (πολιτικής και κοινωνικής) κόπωσης* σε άμεση συσχέτιση με το γενικότερο και διαφαινόμενο

⁴ Βλ. και Theodore Couloumbis, “The Crisis in Greek-American Relations”, *Greek Accent* (1976): 13-16· Θεόδωρος Κουλουμπής, *Η Ελλάδα και ο Κόσμος: Μια Κριτική Αποτίμηση*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2005, 295-296.

⁵ Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., 27, 558.

κλίμα ύφεσης στις σχέσεις των δύο υπερδυνάμεων, ΗΠΑ και Σοβιετικής Ένωσης. Συνεπώς, οι προαναφερθείσες παρατηρήσεις κατέδειξαν τη βαρύνουσα σημασία της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου (1974-1985) για τη μελέτη του ελληνικού αντιαμερικανισμού, καθιστώντας το εν λόγω διάστημα εξαιρετικά γοητευτικό ερευνητικά και ως προς την αντιαμερικανική του προσέγγιση, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι αυτό τροφοδότησε και ισχυροποίησε μια ιδιαίτερη *αντιαμερικανική κληρονομιά* (legacy anti-Americanism) στην Ελλάδα.⁶

Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία της έρευνας

Η εννοιοδότηση του αντιαμερικανισμού (anti-Americanism, anti-américanisme) καθίσταται προβληματική λόγω της απουσίας επιστημονικής συναίνεσης για την ακριβή σημασιολογική οριοθέτησή του.⁷ Στη μεταδιδακτορική αυτή έρευνα χρησιμοποιήθηκαν ad hoc εργαλεία από διάφορους επιστημονικούς κλάδους πέραν της ιστορικής επιστήμης (γλωσσολογία, πολιτική επιστήμη, ψυχολογία, κοινωνιολογία, πολιτισμική θεωρία), προκειμένου να προσεγγιστεί κατά το δυνατόν πληρέστερα το φαινόμενο του αντιαμερικανισμού, προσαρμοσμένο βέβαια στην ελληνική εκδοχή του κατά την υπό εξέταση περίοδο. Ειδικότερα, έχοντας επίγνωση της εννοιολογικής ιδιομορφίας του αντιαμερικανισμού, ακολουθήθηκε *latu sensu* –για μεθοδολογικούς λόγους- ο ορισμός των Katzenstein και Keohane, κατά τον οποίο ο αντιαμερικανισμός αντιμετωπίζεται ως μια *ψυχολογική ροπή διατήρησης αρνητικών απόψεων για τις ΗΠΑ και την αμερικανική κοινωνία εν γένει*. Οι Katzenstein-Keohane αναγνωρίζουν αφενός την πολυπλοκότητα της έννοιας του αντιαμερικανισμού και αφετέρου τις ψυχολογικές και κοινωνιολογικές παραμέτρους του ορισμού τους, ενώ συγχρόνως τονίζουν τον

⁶ Ο όρος «αντιαμερικανική κληρονομιά» (legacy anti-Americanism) προτείνεται από τους Katzenstein-Keohane και για την ειδική περίπτωση της Ελλάδας. Βλ. Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane, “Varieties of Anti-Americanism: A Framework for Analysis”, in Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2007, 37.

⁷ Για την πολυλειτουργικότητα και τον πολυσχιδή χαρακτήρα της Αμερικής (polyvalence of America), η οποία λαμβάνει -σε συμβολικό πλαίσιο- ποικίλες θετικές αλλά και αρνητικές σημασιοδοτήσεις, βλ. Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane, “Conclusion: Anti-Americanisms and the Polyvalence of America”, in Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics*, ό.π., 306-316. Για μια συνοπτική αλλά περιεκτική παρουσίαση των βασικών θεωρητικών προβληματισμών περί αντιαμερικανισμού και των προεκτάσεών του, βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., 4-22.

πολιτικό χαρακτήρα του αντιαμερικανισμού και την πολιτική πλαισίωση της κατ' αυτούς σημασιοδότησής του.⁸ Ιδιαίτερα χρήσιμη κατά την πορεία της έρευνας στάθηκε η επισήμανση των ανωτέρω μελετητών ότι ο αντιαμερικανισμός διαθέτει *γνωστικές* (cognitive), *θυμοειδείς* (emotional) και *κανονιστικές* (normative) διαστάσεις, οι οποίες εντοπίστηκαν με ετεροβαρή ισχύ καθόλη τη διάρκεια της περιόδου 1974-1985. Παράλληλα, αξιοποιήθηκαν η προταθείσα τυπολογία του αντιαμερικανισμού των Katzenstein-Keohane, καθώς και ορισμένες θεμελιακές διακρίσεις των δύο ερευνητών (ενεργητικός-λανθάνων αντιαμερικανισμός, ορθολογικός-ανορθολογικός αντιαμερικανισμός).⁹ Επιπρόσθετα, τονίστηκε ο διαφορισμός αλλά και η αλληλεπίδραση ανάμεσα σε *εξωτερικές* (external) και *εσωτερικές* (internal) συνιστώσες που τροφοδοτούν τον αντιαμερικανισμό.¹⁰ Τέλος, υιοθετώντας την άποψη ότι το φαινόμενο του αντιαμερικανισμού δε διαθέτει ομοιογένεια και, κατά συνέπεια, εντοπίζονται *ποικίλοι τύποι αντιαμερικανισμού* (variety of forms of anti-Americanism), δόθηκε έμφαση, όπως ήταν φυσικό, στην ελληνική ιδιαιτερότητα περί αντιαμερικανισμού.¹¹

Κατά την προσέγγιση -υπό αντιαμερικανικό πάντοτε πρίσμα- της περιόδου 1974-1985 ο ελληνικός αντιαμερικανισμός παραμετροποιήθηκε με διττή έννοια. Από τη μια πλευρά, ο αντιαμερικανισμός, όντας θεμελιακό διακριτικό γνώρισμα του υπό μελέτη χρονικού διαστήματος στο συλλογικό συνειδητό και ασυνείδητο, αξιοποιήθηκε ως παράμετρος για την εξέταση άλλων σημαινόντων χαρακτηριστικών της περιόδου (ο αντιαμερικανισμός ως υποκείμενο παραμετροποίησης). Από τη άλλη πλευρά, τα λοιπά κυρίαρχα γνωρίσματα της περιόδου συνέστησαν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον παραμετροποιητικό πλαίσιο για τη μελέτη του αντιαμερικανισμού (ο αντιαμερικανισμός ως αντικείμενο παραμετροποίησης). Κατά προέκταση, αξιοποιώντας εν μέρει ορισμένα μοντέλα της *θεωρίας των συμβολικών δικτύων*, ο αντιαμερικανισμός μελετήθηκε σε ένα

⁸ Βλ. Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane, "Varieties of Anti-Americanism: A Framework for Analysis", in Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics*, ό.π., 12.

⁹ Βλ. Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics*, ό.π., 2, 28-35.

¹⁰ Βλ. Chong-Soo Tai, Erick J. Peterson and Tedd Robert Gurr, "Internal Versus External Sources of Anti-Americanism", *Journal of Conflict Resolution* 17.3(1973): 455-488.

¹¹ Για την πληθυντική σημασιοδότηση του αντιαμερικανισμού, βλ. τον εύστοχα επιλεγέντα τίτλο και τον πρόλογο στο Peter J. Katzenstein and Robert O. Keohane (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics*, ό.π., x.

πλέγμα σχέσεων.¹² Με αυτές τις μεθοδολογικές παραδοχές, ο αντιαμερικανισμός, συνεκφραζόμενος και συνεκφερόμενος με άλλα διαμορφωτικά στοιχεία της υπό μελέτη περιόδου, προσέλαβε κάποια -ανιχνεύσιμα μεν ιδιάζοντα δε- στερεοτυπικά χαρακτηριστικά, στα οποία επικεντρώθηκε το ερευνητικό ενδιαφέρον. Ο στερεοτυπικός χαρακτήρας του αντιαμερικανισμού, στις ποικίλες εκφάνσεις του, συνδιαμόρφωσε και ταυτόχρονα συνδιαμορφώθηκε από τα λοιπά κυρίαρχα ιδεολογήματα της περιόδου, τα οποία διέθεταν επίσης στερεοτυπικά γνωρίσματα. Ακόμα, υποστηρίχθηκε ότι η μελέτη του ελληνικού αντιαμερικανισμού της περιόδου 1974-1985 με τα στερεοτυπικά παρακολουθήματά του μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει, μέχρις ενός σημείου, ως ερμηνευτικό υπόδειγμα για άλλους μεταγενέστερους *αντι-...-ισμούς* των τελών του 20^{ου} και των αρχών του 21^{ου} αιώνα. Τέλος, ο ελληνικός αντιαμερικανισμός τέθηκε στο επίκεντρο αντιθετικών προσδιοριστικών παραγόντων και συνδηλώσεων και, με τον τρόπο αυτόν, αναδείχθηκε καλύτερα τόσο η έννοια και η σημασιολογική οριοθέτησή του όσο και η διαμορφωτική αλληλεπίδρασή του με άλλα αφηγήματα της περιόδου.

Αντιαμερικανισμός-συμβολική πολιτική-δομολειτουργισμός

Αξιοποιώντας το πεδίο της *συμβολικής πολιτικής* (symbolic politics), διαπιστώθηκε ότι ο ιδεολογικός λόγος του ΠΑΣΟΚ και του Παπανδρέου ήταν κατάστικτος από τη χρήση αντιαμερικανικών σηματοδοτήσεων και συμβόλων, τα οποία λάμβαναν κινητοποιητικό χαρακτήρα. Ο Παπανδρέου, δηλαδή, κατάφερε να δομήσει ένα συμβολικό πολιτικό σύμπαν υψηλής εκλογικής ελκτικότητας, στο οποίο ο αντιαμερικανισμός κατείχε δεσπόζουσα θέση. Ο συμβολικός λόγος, δεδομένου ότι καθίσταται πρόσφορος για την κατασκευή εχθρών, των ΗΠΑ εν προκειμένω, ενεργοποιεί απλουστευτικά δίπολα (καλό-κακό, δίκαιο-άδικο, ηθικό-ανήθικο, ισχυρό-ανίσχυρο κ.ο.κ.), τα οποία με τον τρόπο που δομούνται υποδεικνύουν την αυτονόητη ένταξη σε μία πλευρά, αυτήν ακριβώς που διακατεχόταν κατά την περίοδο εκείνη από αντιαμερικανική λογική. Ο αντιαμερικανισμός και η συμβολική περιένδυσή του από τον Παπανδρέου αφενός απλοποιούσε με εύληπτο τρόπο και αυταπόδεικτη λογική το *αντιληπτικό πλαίσιο*

¹² Για τη δόμηση και τη λειτουργία των συμβολικών δικτύων, βλ. Σωτήρης Χτούρης, *Ορθολογικά Συμβολικά Δίκτυα: Global States και Εθνικά Χόμπιτ*, Αθήνα: Νήσος, 2004.

(framing) κατανόησης της πολιτικής πραγματικότητας, ώστε να μετατρέπει σε περήφανους ερμηνευτικούς κοινωνούς της τελευταίας ευρύτατες λαϊκές μάζες, και αφετέρου λειτουργούσε ως ισχυρότατος παράγοντας πολιτικής νομιμοποίησης του Παπανδρέου, παρουσιάζοντάς τον ως την πολιτική εκείνη προσωπικότητα που κατ' αποκλειστικότητα είχε τον ρόλο του διαμεσολαβητή-αποκωδικοποιητή για την επίτευξη της ανωτέρω διαδικασίας. Η ευθυγράμμιση του λαού με την αντιαμερικανική συμβολική πλαισίωση του Παπανδρέου (frame alignment), πέρα από την επωφελή για τον Παπανδρέου «εξαρτησιογόνο» λογική που τη χαρακτήριζε, συνεπαγόταν και τη συγκρότηση-νομιμοποίηση κινηματικής δράσης.

Η μεταδικτατορική όξυνση και διεύρυνση του αντιαμερικανισμού ερμηνεύτηκε μέσω μιας δομολειτουργικής προσέγγισης. Κατά τον *δομολειτουργισμό* (structural functionalism) τα διάφορα (πολιτικά) φαινόμενα αποδίδονται σε και προκύπτουν από τις δομές του εξωτερικού περιβάλλοντός τους. Ο αντιαμερικανισμός, δηλαδή, αναπτύχθηκε, γιατί συγκροτήθηκε κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης το κατάλληλο *περιβάλλον πολιτικών-ιδεολογικών ευκαιριών* (political opportunity structure). Το περιβάλλον αυτό διαμορφώθηκε από πολλούς παράγοντες. Αρχικά, η στάση των ΗΠΑ καθόλη τη διάρκεια της δικτατορίας είχε στρέψει την ελληνική κοινή γνώμη εναντίον της υπερδύναμης συνολικά. Επίσης, η άμεση ή έμμεση σύνδεση της κυπριακής τραγωδίας με τον αμερικανικό παράγοντα πυροδότησε αντιαμερικανικά συναισθήματα. Επιπλέον, πέρα από τον «γενετικό αντιαμερικανισμό» του ΚΚΕ, η δημιουργία και η ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ, μιας μαζικής πολιτικής δύναμης, συναρτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό με μια αντιαμερικανική δυναμική. Άλλωστε, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο εντονότατα προβαλλόμενος κινηματικός χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ βρισκόταν σε αγαστή συναρμογή με τον αντιαμερικανισμό του, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Επομένως, η περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της μεταπολίτευσης και οι δυνατολογίες της περιόδου ώθησαν στην έκρηξη του αντιαμερικανισμού. Ο αντιαμερικανισμός, λοιπόν, ήταν σύμφωνος με το «Zeitgeist» της εποχής.

Ο αντιαμερικανισμός υπό το πρίσμα εσωτερικών και εξωτερικών παραμέτρων

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η στάση των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ έναντι των ΗΠΑ κατά το διάστημα 1974-1985, αλλά και να διαπιστωθεί κατά πόσο ζητήματα εσωτερικής πολιτικής επηρέασαν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, κρίθηκε σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί το θεωρητικό μοντέλο του Robert Putnam.¹³ Ο Putnam, αξιοποιώντας και τα μοντέλα διαπραγματεύσεως της πολύκροτης *θεωρίας των παιγνίων*, θεωρεί μεταξύ άλλων ότι η εξωτερική πολιτική μιας χώρας συνδιαμορφώνεται από εσωτερικές και εξωτερικές παραμέτρους. Υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα ότι οι κυβερνήσεις κατά τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής τους δέχονται αφενός διεθνείς και περιφερειακές πιέσεις και αφετέρου εγχώριες οριοθετήσεις. Κατά συνέπεια, οι κυβερνήσεις, όντας σε αυτό το πλέγμα ετερόκλητων και συχνότατα αντιτιθέμενων πιέσεων, υποχρεούνται να επιδιώκουν έναν ταυτόχρονο συγκερασμό εσωτερικών και διεθνών περιορισμών. Η διαδικασία αυτή είναι επίμοχθη και χρειάζεται διαρκώς προσεκτική στάθμιση της δυναμικής όλων των εμπλεκόμενων παραγόντων πίεσης επί των κυβερνήσεων. Αναφορικά με την ελληνική περίπτωση, τα δύο αυτά επίπεδα εσωτερικών και εξωτερικών πιέσεων του Putnam εντοπίζονται με ιδιαίτερη οξύτητα και κατά τη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ κατά το κρίσιμο διάστημα 1974-1985. Ο διάχυτος αντιαμερικανισμός στην ελληνική κοινή γνώμη αποτελούσε έναν αδιαμφισβήτητο παράγοντα άσκησης εγχώριας πίεσης, ο οποίος έπρεπε να αξιολογηθεί προσεκτικά και να συνεξεταστεί με την αδήριτη ανάγκη διατήρησης της πρόσδεσης της Ελλάδας στο άρμα της Δύσης, έστω και με έναν διαφοροποιημένο ρόλο υπό διαφορετικές συνθήκες, για λόγους καθαρά εθνικής ασφάλειας. Για να τεθεί εναλλακτικά και απλουστευτικά το ζήτημα, οι πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις βρίσκονταν ανάμεσα σε ένα εκρηκτικό αντιθετικό δίπολο που με μια σχηματοποιητική προσέγγιση συνοψιζόταν ως εξής: αντιαμερικανισμός vs. φιλοδυτικής πορείας. Κανένα από τα μέρη του εν λόγω

¹³ Βλ. Robert Putnam, "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of the Two-Level Game", *International Organization* 40(1988): 427-460. Εξαιρετική ανάλυση της εφαρμογής του θεωρητικού υποδείγματος του Putnam στην ελληνική περίπτωση αναφορικά με το ζήτημα των αμερικανικών βάσεων γίνεται από τον Κυριάκο Μητσοτάκη στο Κυριάκος Μητσοτάκης, *Οι συμπληγάδες της Εξωτερικής Πολιτικής: Εσωτερικές και Διεθνείς Πιέσεις στις Ελληνοαμερικανικές Διαπραγματεύσεις για τις Βάσεις, 1974-1985*, Αθήνα: Πατάκης, 2006.

διπόλου δεν μπορούσε να αγνοηθεί, χωρίς σοβαρότατες συνέπειες σε πολιτικό και εθνικό επίπεδο.

Ειδικότερα, η εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων της Ν.Δ. κατά το διάστημα 1974-1981, παρά τις υπαρκτές εσωτερικές αντιαμερικανικές πιέσεις και πραγματικότητες, συναρτήθηκε κατά βάση με τις απαιτήσεις του διεθνούς περιβάλλοντος. Οι εσωτερικοί περιορισμοί τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα, καθώς τα ηγετικά στελέχη της Ν.Δ. με προεξάρχοντα τον Καραμανλή δεν ενέδιδαν κατ' επιλογήν στις πιέσεις αυτές. Σε διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνση κινήθηκε ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ, μέχρι τουλάχιστον την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας το 1981. Συγκεκριμένα, από το 1974 μέχρι το 1981, ο Παπανδρέου, έχοντας το πλεονέκτημα της αντιαμερικανικής παρρησίας που του εξασφάλιζε η αντιπολιτευτική του θέση, πολιτικοποίησε συστηματικά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, αποσκοπώντας στην εκλογική κεφαλαιοποίησή τους. Το διευρυνόμενο αντιαμερικανικό αίσθημα του ελληνικού λαού, που αποτελούσε μια ισχυρότατη εσωτερική παράμετρο, αξιοποιήθηκε με αριστοτεχνικό τρόπο από τον Παπανδρέου, χωρίς να λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψιν κατά το διάστημα αυτό οι διεθνείς και περιφερειακοί περιορισμοί. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι ο αντιαμερικανισμός μετατράπηκε από τον ηγέτη του σε πυρηνικό στοιχείο της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ (αρκεί να εστιάσει κανείς στην ιδρυτική διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου), γεγονός που σήμαινε ότι θα δέσμευε ως έναν βαθμό την εξωτερική πολιτική του πολιτικού αυτού σχηματισμού, εφόσον αναλάμβανε, όπως και έγινε, κυβερνητικά καθήκοντα. Συνεπώς, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, τόσο η Ν.Δ. όσο και το ΠΑΣΟΚ βρέθηκαν στη διελκυστίνδα των εσωτερικών και εξωτερικών πιέσεων κατά την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής τους. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο ο Καραμανλής όσο και ο Παπανδρέου, λόγω του αδιαμφισβήτητου κύρους τους, δίνοντας διαφορετικές προτεραιότητες και ακροβατώντας πολλάκις σε τεντωμένο σχοινί χωρίς υφιστάμενο δίκτυ προστασίας, κατόρθωσαν να επιτύχουν μια αξιοθαύμαστη εξισορρόπηση μεταξύ διεθνών-περιφερειακών επιταγών και εσωτερικών-αντιαμερικανικών περιορισμών. Η ισορροπία αυτή ήταν οπωσδήποτε ετεροβαρής (γι' αυτό ίσως και αξιοζήλευτη), αλλά επέτρεψε στους δύο ηγέτες και να εξασφαλίσουν την πολιτική τους επιβίωση και να αποσοβήσουν νέες εθνικές περιπέτειες.

Ο αντιαμερικανισμός και τα στερεότυπα του πολιτικού ρεαλισμού

Αναφορικά με τον ελληνικό αντιαμερικανισμό κατά την πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία, κρίθηκε σκόπιμο να δοθεί έμφαση στις θεωρίες πολιτικού ρεαλισμού. Οι ρίζες του πολιτικού ρεαλισμού μπορούν να αναζητηθούν με αξιοθαύμαστη και παραδειγματική διατύπωση στο έργο του Θουκυδίδη, αλλά ο πολιτικός ρεαλισμός σχηματοποιείται εννοιολογικά και οριοθετείται σημασιολογικά στον χώρο των πολιτικών επιστημών από τον Hans J. Morgenthau.¹⁴ Κατά τον Morgenthau το εθνικό συμφέρον πρέπει να είναι ο προσδιοριστικός παράγοντας της εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους. Η διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή, προκύπτει ως συνεπαγωγή του εκάστοτε εκτιμώμενου εθνικού συμφέροντος μέσα σε ένα ορθολογικό πλαίσιο δράσης, με απότοκο τη μεγιστοποίηση του εθνικού οφέλους.

Το ρεαλιστικό μοντέλο ερμηνείας των διεθνών σχέσεων χρησιμοποιήθηκε ad hoc, προκειμένου να αποτιμηθεί η στάση των κυβερνήσεων της Ν.Δ. και του ΠΑΣΟΚ κατά το διάστημα 1974-1985 επί κρίσιμων ζητημάτων που αφορούσαν στην αναπλαισίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων. Ο Καραμανλής, αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας και την θριαμβευτική επιστροφή του από την αυτοεξορία του στο Παρίσι, έπρεπε να αντεπεξέλθει σε ένα σύνθετο πλέγμα απαιτήσεων, μεταξύ των οποίων δέσποζαν η διαφύλαξη της εθνικής ακεραιότητας της χώρας και η εγκαθίδρυση ενός σταθερού δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο Καραμανλής βρισκόταν ενώπιον ενός επιτακτικού διλήμματος: από τη μια πλευρά είχε να αντιμετωπίσει την έκρηξη του αντιαμερικανισμού -λόγω των προσφάτων γεγονότων και δη του Κυπριακού- και την ισχυρότατη τάση απεξάρτησης από τις ΗΠΑ, ενώ από την άλλη η σταθερή ένταξη της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο δεν έπρεπε να τεθεί υπό αμφισβήτηση, καθώς θα μπορούσε να έχει ολέθριες και μη αναστρέψιμες συνέπειες σε εθνικό επίπεδο. Ο Καραμανλής, ως κατεξοχήν εκπρόσωπος του πολιτικού ρεαλισμού, δεν προέβη σε σπασμωδικές κινήσεις υψηλού ρίσκου και διατήρησε σταθερό τον δυτικό προσανατολισμό της χώρας, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια δυναμική αναδιάταξη των σχέσεων με τους δυτικούς εταίρους και εγκαινιάζοντας μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική. Αναφορικά με

¹⁴ Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The struggle for Power and Peace*, New York: Alfred A. Knopf, 1948.

την αποκωδικοποίηση του πολιτικού ρεαλισμού του Καραμανλή αναδείχθηκε και μια άλλη διάστασή του. Η απόφαση για αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ στις 14 Αυγούστου του 1974, μέσα σε ένα έντονο αντιαμερικανικό κλίμα στην Ελλάδα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόκλιση από το ρεαλιστικό πολιτικό σκεπτικό του Καραμανλή που υπαγόρευε τη διατήρηση της πρόσδεσης στους δυτικούς συνασπισμούς, έστω και υπό νέα πλαίσια. Ωστόσο, η επιλογή αυτή εξυπηρετούσε, όσο και αν φαινομενικά διαπιστώνεται μια οξύμωρη λογική, έναν εναλλακτικό πολιτικό ρεαλισμό διπλής φύσεως. Ο Καραμανλής αφενός όφειλε να εκτονώσει το αντιαμερικανικό αίσθημα που είχε φθάσει σε εκρηκτικό σημείο στην Ελλάδα, καθώς σε αντίθετη περίπτωση ο αντιαμερικανικός χείμαρρος θα μπορούσε να οδηγήσει σε ριζικότερες και μη αναστρέψιμες πολιτικές επιλογές που θα τραυμάτιζαν σε ανεπανόρθωτο βαθμό τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Δύση, και αφετέρου έπρεπε να δώσει ένα σαφές μήνυμα προς τους δυτικούς συμμάχους ότι σηματοδοτείτο μια νέα θεώρηση της ένταξης της Ελλάδας στους δυτικούς συνασπισμούς υπό διαφορετικούς όρους και προϋποθέσεις.

Ο πολιτικός ρεαλισμός είχε εμφιλοχωρήσει με έναν *sui generis* τρόπο και στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου. Διακρίθηκαν μάλιστα δύο φάσεις-όψεις του πολιτικού ρεαλισμού του Παπανδρέου: πριν και μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας. Ειδικότερα, η πρώτη εκδοχή του πολιτικού ρεαλισμού του ΠΑΣΟΚ βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τον κρισιμότητα παράγοντα πολιτικής επιβίωσης του νεοπαγούς πολιτικού σχηματισμού. Ο Παπανδρέου δεν είχε την πολυτέλεια να αγνοήσει τις (προ)διαθέσεις της κοινής γνώμης κατά την πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, καθώς κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποδειχθεί μοιραίο για το μέλλον του νεότευκτου πολιτικού φορέα του. Κατά συνέπεια, η διευρυμένη αντιαμερικανική διάθεση του ελληνικού λαού τροφοδοτούσε εκ των πραγμάτων μια οξύτατη αντιαμερικανική ρητορική από μέρους του Παπανδρέου, προκειμένου το ΠΑΣΟΚ να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα και δυνατότητες διάχυσης της ιδεολογίας του σε ευρέα κοινωνικά στρώματα. Η δεύτερη εκδοχή του πολιτικού ρεαλισμού του ΠΑΣΟΚ εκδηλώθηκε με την εκλογή του Παπανδρέου ως πρωθυπουργού της Ελλάδας το 1981 και εφεξής. Κατά την κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ επισημάνθηκαν αρκετές αποκλίσεις από τη διακηρυκτική ρητορική του κόμματος προ του 1981. Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ δεν αποδέσμευσε την Ελλάδα από το

NATO, δεν απομάκρυνε τις αμερικανικές βάσεις, δεν πραγματοποίησε δημοψήφισμα για την έξοδο της χώρας από την ΕΟΚ και δεν αμφισβήτησε τη συνταγματική νομιμότητα. Οι μεταλλαγές αυτές του Παπανδρέου, οι οποίες σημειωτέον τροφοδοτούσαν μια αίσθηση αντιφατικότητας και ασυνέπειας που εκμεταλλεύτηκαν κατά κόρον οι αντιπολιτευτικές δυνάμεις, αποδόθηκαν σε έναν άλλο τύπο πολιτικού ρεαλισμού που στο επίκεντρό του έθετε την ανάγκη προσαρμοστικότητας του ΠΑΣΟΚ στα νέα κυβερνητικά δεδομένα και στις διεθνείς απαιτήσεις. Πραγματοποιήθηκε, δηλαδή, μια ριζική μεταστροφή από τη ρεαλιστική αρχή της πολιτικής επιβίωσης στην εξίσου ρεαλιστική αρχή της προσαρμογής στις απαιτήσεις της διεθνούς πραγματικότητας: αμφότερες οι αρχές βρίσκονται στον πυρήνα του πολιτικού ρεαλισμού.

Ο αντιαμερικανισμός και τα στερεότυπα του λαϊκισμού

Διαπιστώθηκε ότι ένα ενδημικό κακό της ελληνικής πολιτικής σκηνής διαχρονικά, ο λαϊκισμός, βρισκόταν σε άμεση συναρμογή με τον αντιαμερικανισμό της πρώτης μεταπολιτευτικής δεκαετίας. Ο λαϊκισμός δεν εξετάστηκε ως αφηρημένη έννοια, αλλά αξιοποιήθηκε ερευνητικά *ad hoc*, καθώς τα πυρηνικά χαρακτηριστικά του εντοπίστηκαν στην αντιαμερικανική ρητορική και δυναμική της υπό μελέτη περιόδου, ιδιαίτερα στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου. Ειδικότερα, αφετηριακό στοιχείο του λαϊκισμού όλων των τύπων είναι η κλήση στον λαό.¹⁵ Η κλήση προς τον λαό γίνεται από έναν ηγέτη και μπορεί να απευθύνεται σε ολόκληρο τον λαό ή στον πραγματικό λαό (αυτόν που διαθέτει συγκεκριμένα ταυτοτικά χαρακτηριστικά). Ήδη από το 1974 η προσωπική έγκληση στο σύνολο του λαού πραγματοποιήθηκε με τεράστια απήχηση από τον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ από το 1981 ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ εστίασε στον «αυθεντικό λαό». Βασική θεματική συνιστώσα αυτής της εκτεταμένης ή στοχευμένης λαϊκής κλήσης ήταν η εκμετάλλευση και η συνακόλουθη προβολή του αντιαμερικανισμού.

¹⁵ Βλ. Margaret Canovan, "Two Strategies for the Study of Populism", *Political Studies* 30.4(1982): 552. Margaret Canovan, "'People', Politicians and Populism", *Government and Opposition* 19.3(1984): 313. Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, «Ο Λαϊκισμός και η Πολιτική Επιστήμη: Από την Εννοιολογική Πλάνη στα Πραγματικά Προβλήματα», (Μετάφραση Γιάννης Μπαλαμπανίδης), *Νέα Εστία*, Τόμ. 164, 1816(2008): *passim*.

Επιπλέον, ο λαϊκισμός αποτελεί μια κλήση ενάντια σε κάποιον/κάτι, δηλαδή είναι μία «κλήση κατά».¹⁶ Στην περίπτωση του μεταπολιτευτικού παπανδρεϊκού λαϊκισμού, ο λαϊκισμός στρεφόταν εναντίον του αμερικανικού παράγοντα και της αμερικανικής πολιτικής και λειτουργούσε ως αντι-αμερικανισμός. Πέραν όμως αυτού, ο λαϊκισμός του Παπανδρέου εκτεινόταν και σε ένα ευρύτερο πεδίο «κλήσης κατά» με διαχωριστικές και πολεμικές συνδηλώσεις. Στρεφόταν εναντίον του κατεστημένου της δεξιάς (δεξιού status quo), των διεφθαρμένων ελίτ (αντιελιτισμός) και των προνομιούχων. Κοινό σημείο του λαϊκιστικού αυτού πεδίου ήταν ή άμεση ή έμμεση διασύνδεσή του με τον αντιαμερικανισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, ο λαϊκισμός του Παπανδρέου ταύτιζε τον λαό με τους *κάτωθι* και τον έστρεφε κατά των *άνωθεν* (κατεστημένο), ενώ συγχρόνως εξομοίωνε κατά το ειωθός τον λαό με τους *εντός* και τον προσανατόλιζε εναντίον των *εκτός* (ΗΠΑ). Εν τέλει, και τα δύο αυτά αντιθετικά δίπολα (εκ)δηλώνονταν συνεκδοχικά με τον αντιαμερικανισμό. Παράλληλα, η κλασική διάκριση ανάμεσα σε *λαϊκισμό διαμαρτυρίας* (ο λαός ως *δήμος* ενάντια στις εσωτερικές ελίτ), στον οποίο κυριαρχεί η καταγγελτική διάσταση, και σε *ταυτοτικό λαϊκισμό-εθνικολαϊκισμό* (ο λαός ως *έθνος/εθνότητα* κατά των ξένων), στον οποίο καθοριστικό όλο διαδραματίζει η εθνικιστική διάσταση, συγκεφαλαιωνόταν στον ελληνικό μεταπολιτευτικό αντιαμερικανισμό που εκφράστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Παπανδρέου.¹⁷

Συνοψίζοντας, ο Pierre-André Taguieff διέκρινε και σχηματοποίησε ορισμένα πεδία σημασιодότησης του λαϊκισμού: τον λαϊκισμό-κίνημα, τον λαϊκισμό-καθεστώς, τον λαϊκισμό-ιδεολογία, τον λαϊκισμό-στάση, τον λαϊκισμό-ρητορική και τον λαϊκισμό-τύπο νομιμοποίησης.¹⁸ Βάσει των ανωτέρω υποστηρίχθηκε ότι κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ο λαϊκισμός, σε όλα σχεδόν τα πεδία νοηματοδότησής του, βρήκε το κατάλληλο έδαφος εκδίπλωσης, συναρθρώνομενος –μέσω μιας συγκρητιστικής λογικής- με τον διάχυτο ελληνικό αντιαμερικανισμό.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, Ανδρέας Πανταζόπουλος, «Για το Λαό και το Έθνος»: *Η Στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις, 2001, 49, 52· Πιέρ-Αντρέ Ταγκυέφ, «Ο Λαϊκισμός στην Ευρώπη», (Μετάφραση-Σημειώσεις Ανδρέας Πανταζόπουλος), *Νέα Εστία*, Τόμ. 164, 1816(2008): 853.

¹⁷ Για τη θεμελιακή αυτή διάκριση του λαϊκισμού, βλ. Pierre-André Taguieff, «Le Populisme et la Science Politique: Du Mirage Conceptuel aux Vrais Problèmes», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire* 56(1997): 17· Pierre-André Taguieff, «Populismes et Antipopulismes: Le Choc des Argumentations», *Mots* 55(1998): 5-26· Michel Winock, «Populismes Français», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire* 56(1997): 77-91· Ανδρέας Πανταζόπουλος, «Για το Λαό και το Έθνος»: *Η Στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, ό.π., 53, 80, 314-315.

¹⁸ Βλ. Pierre-André Taguieff, «Le Populisme et la Science Politique: Du Mirage Conceptuel aux Vrais Problèmes», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire* 56(1997): 4-33.

Στη συναρμογή αυτή λαϊκισμού-αντιαμερικανισμού πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτισε η ιδιαίτερη προσωπικότητα του Ανδρέα Παπανδρέου.

Ο αντιαμερικανισμός και οι στερεοτυπικές προσεγγίσεις της παράδοσης και του παρελθόντος

Κατά την πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία επισημάνθηκε η διασύνδεση των πολυεδρικών εννοιών της «παράδοσης» και του «παρελθόντος» με τον ελληνικό αντιαμερικανισμό τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Καίριο ρόλο στη διεμπλοκή αυτή έπαιξε ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ χαρακτηριζόταν από μια προσωπική πρόσληψη και ερμηνεία του παρελθόντος και των εκβολών του στο παρόν, την οποία με τη ρητορική του δεινότητα κατόρθωσε να τη διαχύσει σε ένα ευρύτατο εκλογικό ακροατήριο. Σημειωτέον ότι η προσωπικού τύπου παρελθοντική αντίληψη του Παπανδρέου διατυπώθηκε με ιδιαίτερη έμφαση και οξύτητα κατά το διάστημα, κυρίως, πριν την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ.

Διαπιστώθηκε ότι το ρεπερτόριο πρόσληψης του ελληνικού παρελθόντος από τον Παπανδρέου βασιζόταν στην κατάτμησή του σε απώτατο (αρχαία Ελλάδα, αρχαία Αθήνα), απώτερο (επανάσταση του 1821) και πρόσφατο (Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και μεταπολεμική Ελλάδα) παρελθόν. Κοινός άξονας σε αυτές τις παρελθοντικές διαφοροποιήσεις ήταν ο αγώνας εναντίον των εκάστοτε ξένων δυνάμεων κατοχής, οι οποίες στην παρούσα φάση της μεταπολίτευσης συγκεφαλαιώνονταν στις ΗΠΑ. Ο μεταπολιτευτικός αντιαμερικανισμός, λοιπόν, δικαιολογείτο *ιστορικά*, καθώς στην προβαλλόμενη παρελθοντική προσέγγιση του Παπανδρέου έφερε το βάρος και τη φόρτιση μιας μακραίωνης αγωνιστικής παράδοσης. Η θεώρηση αυτή του παρελθόντος από τον Παπανδρέου προϋπέθετε, βέβαια, ότι αποδεχόταν το ερμηνευτικό σχήμα της περίφημης ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού. Επίσης, μοναδική ήταν και η ικανότητα του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ να αξιοποιεί, ανάλογα με τις περιστάσεις, την κατασκευασθείσα αντιαμερικανική παράδοση του κόμματός του. Ο αντιαμερικανισμός, όντας δομικό στοιχείο της ταυτότητας του πολιτικού αυτού σχηματισμού, λειτούργησε σε αρκετές περιπτώσεις ως ο ενοποιητικός εκείνος παράγοντας που εξασφάλιζε στο

ΠΑΣΟΚ τη νοητή γραμμή σύνδεσης με το λίκν πρόσφατο ιστορικό-ιδεολογικό του παρελθόν (ιδρυτική διακήρυξη βασικών αρχών και στόχων της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1974). Στην προλεχθείσα, λοιπόν, διάκριση του Παπανδρέου ανάμεσα σε απώτατο, απώτερο και πρόσφατο παρελθόν προστέθηκε και μια άλλη διάσταση που συμβατικά και καταχρηστικά αποκλήθηκε *παροντικό παρελθόν* λόγω της υπερβολικής χρονικής εγγύτητάς του με τα διαδραματιζόμενα. Φυσικά, κομβική και συνεκτική θέση και σε αυτή την παρελθοντική διαφοροποίηση του Παπανδρέου είχε ο αντιαμερικανισμός.

Πέραν τούτων, όμως, η αντιαμερικανική προδιάθεση του ελληνικού λαού συνδέθηκε με τον έναν πόλο αυτού που ο Νικηφόρος Διαμαντούρος έχει αποκαλέσει *πολιτισμικό δυϊσμό*.¹⁹ Ο Διαμαντούρος εισηγήθηκε τον όρο «πολιτισμικός δυϊσμός», προκειμένου να ερμηνεύσει την ελληνική κοινωνία και πολιτική ύστερα από την επίτευξη της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους. Στο ένα άκρο του διπόλου τοποθέτησε την *παρωχημένη κουλτούρα* («underdog culture»). Ο Διαμαντούρος χαρακτήριζε την κουλτούρα αυτή εσωστρεφή, αμυντική, προκαπιταλιστική, ξενοφοβική και αυταρχική. Η θεώρηση των φορέων της *παρωχημένης κουλτούρας* είναι ελληνοκεντρική, καθώς αντιμετωπίζουν την Ελλάδα ως τον *ομφαλό της Γης*, περίξ του οποίου περιστρέφονται τα πάντα. Επίσης, στην κουλτούρα αυτή κυριαρχεί η συνωμοσιολογική σκέψη και η συνωμοτική ερμηνευτική των γεγονότων, ενώ, παράλληλα, υποκρύπτεται ένα σύμπλεγμα κατωτερότητας απέναντι στη Δύση. Ο Διαμαντούρος, μάλιστα, έχει υποστηρίξει ότι οι φορείς της *παρωχημένης κουλτούρας* αισθάνονται αλληλέγγυοι προς συλλογικότητες που αλληλοσυνδέονται με μια υποτιθέμενη *κοινή κληρονομιά εκμετάλλευσης* από τους ισχυρούς της Δύσης κατά κύριο λόγο. Στο άλλο άκρο του διπόλου ο Διαμαντούρος διέκρινε την *εκσυγχρονιστική κουλτούρα*, η οποία θεωρήθηκε εξωστρεφής, φιλελεύθερη, μεταρρυθμιστική, κοσμοπολίτικη, ανεκτική και συνάμα ανοικτή στις ποικίλες ετερότητες. Ακόμα, οι φορείς της κουλτούρας αυτής τείνουν ευήκοα ώτα στα κελεύσματα της Δύσης και είναι υπέρμαχοι των διεθνών συνασπισμών. Βάσει της ανωτέρω διάκρισης του Διαμαντούρου κατέστη

¹⁹ Βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000· Nikiforos P. Diamandouros, “Politics and Culture in Greece: An Interpretation”, in Richard Clogg (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, New York: St. Martin’s Press, 1993, 1-25. Βλ. επίσης, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν Ονόματι του Έθνους: Πολιτική Κουλτούρα, Αλυτρωτισμός και Αντιαμερικανισμός στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, 27-28.

σαφές ότι ο μεταπολιτευτικός αντιαμερικανισμός δύναται να προσαφθεί στην *παρωχημένη κουλτούρα*, καθώς συμπεριελάμβανε αρκετά από τα δομικά χαρακτηριστικά της *lato et stricto sensu*. Επισημάνθηκε, μάλιστα, ότι ο αντιαμερικανισμός της μεταδικτατορικής περιόδου εκτός από απότοκος της *παρωχημένης κουλτούρας* κατέστη εν μέρει (ανα)διαμορφωτής της.

Υπό μία παρεμφερή οπτική με το ανωτέρω τεθέν πλαίσιο, ο αντιαμερικανισμός εν γένει και, ειδικότερα, ο μεταπολιτευτικός αντιαμερικανισμός εξετάστηκε στο ευρύτερο πεδίο του *αντιδυτικισμού* (anti-Westernism).²⁰ Οι συνεχείς απογοητεύσεις του ελληνικού έθνους από τις δυνάμεις της Δύσης με τη ζωντανή ιστορική μνήμη της μικρασιατικής καταστροφής, η οποία εξελήφθη και ως απόρροια της *προδοσίας των δυτικών συμμάχων*, τροφοδοτούσαν μια αντιδυτική προδιάθεση που εκδηλώθηκε κυρίως ως αντιβρετανισμός κατά τις δεκαετίες του 1940 και ιδίως του 1950 (εξ αφορμής του Κυπριακού) και μετουσιώθηκε σε έντονο αντιαμερικανισμό κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης λόγω των προσφάτων και τραυματικών γεγονότων της δικτατορίας και του Κυπριακού. Η αποδοχή της μεταλλαγής, *mutatis mutandis*, του αντιβρετανισμού σε αντιαμερικανισμό θεωρήθηκε ως ικανοποιητικό ερμηνευτικό υπόδειγμα, το οποίο εξηγεί με συνεκτικό τρόπο τη δομή και τη δυναμική γενικά του αντιαμερικανισμού και ειδικά της μεταπολιτευτικής εκδοχής του, ανάγοντάς τον ως κατηγορία είδους στον αντιδυτικισμό ως κατηγορία γένους.

Συνεπώς, λαμβάνοντας υπ' όψιν πως η ελληνική παράδοση και το ιστορικό παρελθόν σε συνάρτηση με τον αντιαμερικανισμό εργαλειοποιήθηκαν κατά το δοκούν από ατομικά και συλλογικά υποκείμενα, διαπιστώθηκε ότι ο μεταπολιτευτικός αντιαμερικανισμός μπορεί να ενταχθεί σε ένα πεδίο διαχρονικής αλλά και συγχρονικής θεώρησης, όπου οι πολυδιάστατες έννοιες της «παράδοσης» και του «παρελθόντος» καθίστανται σημαίνουσες και συνάμα διαφωτιστικές για την προσέγγισή του σε πολλαπλά επίπεδα.

²⁰ Για το πάντα επίκαιρο ζήτημα σχετικά με την ελληνική ταυτότητα και την πρόσληψη της Δύσης, βλ. ενδεικτικά Constantine Tsoukalas, "European Modernity and Greek National Identity", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 1.1(1999): 7-14· Michael Herzfeld, "Hellenism and Occidentalism: The Permutations of Performance in Greek Bourgeois Identity", in James G. Carrier (ed.), *Occidentalism: Images of the West*, Oxford: Oxford University Press, 1995, 218-233. Για την εχθρική αντιμετώπιση των μεγάλων δυνάμεων από τα ελληνικά λαϊκά στρώματα και τους πολιτικούς εκφραστές τους, βλ. και Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, «Το Πνεύμα του 'αντί-' και η 'ξένη εξάρτηση'». Οι Δυτικοί Σύμμαχοι στο Φαντασιακό της Ελληνικής Κοινωνίας του 20^{ου} Αιώνα», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική* 27(2013): 226-240.

Ο αντιαμερικανισμός και τα στερεότυπα της εθνικής ανεξαρτησίας

Κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ο αντιαμερικανισμός συνδέθηκε ποικιλοτρόπως με το αίτημα για αποδέσμευση της Ελλάδας από την ξένη εξάρτηση και, γενικότερα, για εθνική ανεξαρτησία.²¹ Φορέας αυτού του αιτήματος ήταν, έστω και με διαφορετικές νοηματοδοτήσεις του, η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Κυρίαρχος πολιτικός-ιδεολογικός εκφραστής του αναδείχθηκε, μετ' επιτάσεως, ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ήδη από την εποχή του ΠΑΚ ο Παπανδρέου τόνιζε ότι η Ελλάδα ήταν μια χώρα υπό αμερικανική κατοχή και καλούσε τους Έλληνες σε εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, ενώ, δεδομένης της ιδεολογικής σύνδεσης του ΠΑΣΟΚ με το ΠΑΚ, η έννοια της εθνικής ανεξαρτησίας βρισκόταν στον ιδεολογικό πυρήνα του νεότευκτου πολιτικού σχηματισμού μεταδικτατορικά. Στη διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1974, μάλιστα, στοχοποιήθηκαν ευθέως από τον Παπανδρέου οι ΗΠΑ ως κύριες υπεύθυνες για την απώλεια της εθνικής ανεξαρτησίας, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τον έντονο τότε αντιαμερικανισμό του.

Μέσα σε αυτό το εθνικοανεξαρτησιακό-αντιαμερικανικό πλαίσιο διαπιστώθηκε η σημαίνουσα θέση που είχαν οι λεγόμενες *θεωρίες εξάρτησης* (dependency theories) στο πολιτικό-ιδεολογικό αφήγημα του Παπανδρέου.²² Κατά τον αρχηγό του ΠΑΣΟΚ, η πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα των ΗΠΑ συνεχιζόταν και κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, πρωτευόντως μέσω του ΝΑΤΟ και δευτερευόντως μέσω των σχέσεων με την ΕΟΚ. Η εξαρτησιογόνος διασύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ απέκτησε και συνθηματική επένδυση με

²¹ Για την έννοια της ανεξαρτησίας κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο στο πλαίσιο του αντιαμερικανισμού, βλ. και Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., 475-518.

²² Για τις *θεωρίες εξάρτησης*, οι οποίες βασίστηκαν στο ερμηνευτικό σχήμα του δομολειτουργισμού, βλ. ενδεικτικά André Gunter Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press, 1969· Fernando Henrique Cardoso & Enzo Faletto, *Dependencia y Desarrollo en América Latina*, México: Siglo Veintiuno Editores, SA, 1971· Guillermo A. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Berkeley: University of California Press, 1973. Για μια συνοπτική περιγραφή των βασικών σημείων των *θεωριών εξάρτησης* στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Κυριάκος Μητσοτάκης, *Οι συμπληγάδες της Εξωτερικής Πολιτικής: Εσωτερικές και Διεθνείς Πιέσεις στις Ελληνοαμερικανικές Διαπραγματεύσεις για τις Βάσεις, 1974-1985*, ό.π., 114-117· Τάκης Σ. Παππάς, *Το Χαρισματικό Κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Αθήνα: Πατάκης, 2009, 143-146.

ευρύτατη λαϊκή απήχηση (*ΕΟΚ και ΝΑΤΟ, το ίδιο συνδικάτο*). Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον Παπανδρέου, προκειμένου η Ελλάδα να αποδυναμώσει τους δεσμούς εξάρτησης από τις ΗΠΑ, ήταν απαραίτητη η αποδέσμευση της χώρας από το ΝΑΤΟ και η συνακόλουθη απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων από την Ελλάδα. Επισημάνθηκε ότι αρκετές στερεοτυπικές πτυχές του θεωρητικού-ιδεολογικού οικοδομήματος του Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ συνήφθησαν με τον αντιαμερικανισμό και το άμεσα συναρτώμενο πρόταγμα της εθνικής ανεξαρτησίας. Ειδικότερα, ο μεταπολιτευτικός αντιαμερικανισμός συνδέθηκε ταυτοχρόνως με μια *αντι-status quo προοπτική* (καταπολέμηση του κατεστημένου), με την κλασσική διάκριση ανάμεσα σε *προνομιούχους* και *μη προνομιούχους*, καθώς και με τον σημαίνοντα διαχωρισμό μεταξύ *ξένων* και *ντόπιων* (μεταξύ, δηλαδή, *οθνείου* και *εθνικού* στοιχείου). Υπογραμμίστηκε ότι η αντιαμερικανική θεματική του Παπανδρέου εξασφάλιζε μια δισδιάστατη ενότητα, γιατί ο αντιαμερικανισμός αφενός αποτελούσε ισχυρότατο ενοποιητικό παράγοντα των στελεχών και των δυναμικών κομματικών μελών του ΠΑΣΟΚ (*εσωτερική ενότητα*) και αφετέρου είχε σημαντικότερη-ενοποιητική απήχηση σε ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού (*εξωτερική ενότητα*), επιτρέποντας στον Παπανδρέου τη διεύρυνση της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ. Διεφάνη ότι η αντιαμερικανική-εθνικοανεξαρτησιακή προσήλωση του Παπανδρέου διαφοροποίησε πολιτικά και ιδεολογικά το ΠΑΣΟΚ όχι μόνο από τη ΝΔ, αλλά και από το ΚΚΕ, το ΚΚΕ εσωτερικού και την Ένωση Κέντρου, ενώ, συγχρόνως, ανεδείχθη η συσχέτιση του ζητήματος του αντιαμερικανισμού με την ιδιάζουσα σοσιαλιστική επαγγελία του ΠΑΣΟΚ. Ο αντιαμερικανισμός του Παπανδρέου συνδέθηκε με το προτεινόμενο σχήμα του Τάκη Παππά για την αιτιακή σχέση μεταξύ αισθήματος αδικίας και κινηματικής πολιτικής δράσης.²³ Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εναλλακτική θεώρηση της έννοιας εθνικής ανεξαρτησίας και του συνακόλουθου αντιαμερικανισμού από τον Παπανδρέου κατά το διάστημα άσκησης κυβερνητικής εξουσίας.

Υπό το πρίσμα της εθνικοανεξαρτησιακής θεματικής και του αντιαμερικανισμού εξετάστηκε και η μεταδικτατορική στάση του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Πέρα από τον τρόπο πρόσληψης του Καραμανλή που ο Παπανδρέου προσπαθούσε συστηματικά να εμπεδώσει στην ελληνική κοινή γνώμη (ο Καραμανλής ως

²³ Βλ. σχετικά, Τάκης Σ. Παππάς, *Το Χαραismaticό Κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, ό.π., 152.

υπηρέτης ξένων συμφερόντων, ως φερέφωνο της πολιτικής των ΗΠΑ, ως κύριος πολέμιος της εθνικής ανεξαρτησίας, ως στυλοβάτης του κατεστημένου, ως κατεξοχήν εκπρόσωπος-υπερασπιστής των προνομιούχων και ως αποκάλυπτα φιλοευρωπαϊός-φιλοαμερικανός), επισημάνθηκε ότι μεταδικτατορικά ο Καραμανλής με την προσήλωση που επέδειξε στην ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας κατέστησε αναγκαία την αυτόνομη, ως έναν βαθμό, εξέταση του φιλοευρωπαϊσμού του χωρίς το επικαλυπτικό πλέγμα του ενδεχόμενου φιλοαμερικανισμού του.²⁴ Στο πλαίσιο του υποτιθέμενου φιλοαμερικανισμού του Καραμανλή η απόφαση, επί παραδείγματι, για αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του NATO στις 14 Αυγούστου του 1974 καθίσταται δυσερμήνευτη, έστω και υπό το πρίσμα εξυπηρέτησης πρόσκαιρων σκοπιμοτήτων. Επίσης, κρίθηκε επιβεβλημένος ένας διαχωρισμός ανάμεσα στην πιθανολογούμενη ευνοϊκή στάση των ΗΠΑ έναντι του Καραμανλή κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, υπό τον φόβο της διαρκούς ανόδου του απρόβλεπτου –βάσει των διακηρυκτικών του θέσεων- Ανδρέα Παπανδρέου, και στη στάση του Καραμανλή έναντι των ΗΠΑ. Η αποδιδόμενη από ορισμένους ερευνητές εύνοια των μεν προς τον δε κατ' ανάγκην δεν συνεπαγόταν και την αντιστροφή ή την αμοιβαιότητα της σχέσης. Με άλλα λόγια, ο -ακούσιος και κατ' ανάγκην έστω- φιλοκαραμανλισμός των ΗΠΑ (εξ αντανakλάσεως λόγω του αρχικού αντιπαπανδρεϊσμού τους), προς εξυπηρέτησιν βέβαια ιδίων συμφερόντων, δεν αντιστοιχούσε υποχρεωτικά και σε φιλοαμερικανισμό του Καραμανλή. Παρ' όλα αυτά, ο φιλοδυτικισμός του Καραμανλή και της ΝΔ, ιδιαίτερα στις ψυχροπολεμικές συνθήκες της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, δεν ήταν μια τάση που μπορούσε ευκόλως να αμφισβητηθεί. Αυτό που τονίστηκε ήταν το κίνητρο που επέβαλε, κατά τον ιδρυτή της ΝΔ, τον δυτικό προσανατολισμό της χώρας. Ο Καραμανλής πίστευε, ορθά όπως αποδείχθηκε στο πλαίσιο του πολιτικού ρεαλισμού, ότι η ένταξη της χώρας στους δυτικούς συνασπισμούς θα κατοχύρωνε την εθνική ασφάλεια της χώρας, η οποία αποτελούσε τη βασική προϋπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας. Στη θεώρηση του Καραμανλή, λοιπόν, η δυτικόστροφη πορεία της Ελλάδας συνέτεινε, κατά φαινομενικά αντιφατικό τρόπο, στην επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας, καθώς

²⁴ Στο σημείο αυτό διατυπώθηκε η ερευνητική πρόταση ότι ο έντονος μεταπολιτευτικός φιλοευρωπαϊσμός του Καραμανλή θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μια ήπια μορφή αντιαμερικανισμού ή έστω μη αμερικανισμού. Αυτονόητη είναι η επισήμανση ότι στη μεταδικτατορική αυτή έρευνα δεν εξετάστηκε η στάση του Καραμανλή απέναντι στον αμερικανικό παράγοντα προδικτατορικά.

εξασφάλιζε την εθνική επιβίωση. Μέσω της δυτικής (αλληλ)εξάρτησης επιτυγχάνοταν, κατά τον Καραμανλή, η εθνική ανεξάρτηση ή ο μέγιστος δυνατός βαθμός εθνικής ανεξαρτησίας, αν μπορούν να διακριθούν αναβαθμοί αυτής της έννοιας. Στην κατεύθυνση επίτευξης της εθνικής ανεξαρτησίας εντασσόταν, βέβαια, η υιοθέτηση και η προαγωγή μιας πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής από τον ιδρυτή της ΝΔ.

Συνεπώς, στη βάση του κομβικού ζητήματος της εθνικής ανεξαρτησίας και του αντιαμερικανικού παρακολουθήματος κατά την πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαφορετικών προσεγγίσεων επί του ευρύτερου θέματος που εκφράστηκαν αντιδιαμετρικά από τον Παπανδρέου (κυρίως σε επίπεδο ρητορικής) και από τον Καραμανλή (τόσο σε λεκτικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής), οι οποίες αποσκοπούσαν στην πραγμάτωση της εθνικής ανεξαρτησίας. Πολλοί δρόμοι οδηγούσαν στην πολύευκτη εθνική ανεξαρτησία, αλλά το ζήτημα ήταν ποιος από αυτούς ήταν ο ενδεδειγμένος και ο πιο ασφαλής, που θα απέτρεπε τη διολίσθηση της χώρας σε εθνικά επικίνδυνες ατραπούς κατά την ευαίσθητη πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο.

Αντιαμερικανισμός και συνωμοσιολογία

Η συνωμοσιολογική κοσμοαντίληψη, όντας ανέκαθεν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της δυτικής πολιτισμικής θεώρησης, εντοπίζεται, όπως είναι φυσικό, και στην ελληνική περίπτωση. Η ελληνική πολιτική κουλτούρα κατατρύχεται, μέχρι και σήμερα ως έναν βαθμό, από θεωρίες συνωμοσίας (conspiracy theories, Verschwörungstheorien) και συνωμοσιολογικές αφηγήσεις, δηλαδή από αφελείς ερμηνείες που αντιτίθενται στις επισήμως υποστηριζόμενες θέσεις και στοχοποιούν διάφορες συλλογικότητες που δρουν συνήθως παρασκηνιακά, προκειμένου να κυριαρχήσουν παγκοσμίως ή να εξαλείψουν συγκεκριμένες κοινωνικές-κρατικές οντότητες, προκαλώντας συγκλονιστικά και συνταρακτικά γεγονότα (πολέμους, καταστροφές, οικονομικές κρίσεις, δολοφονίες κ.λπ.) που διαθέτουν υψηλή κοινωνική σημασιοδότηση και φόρτιση.

Διαπιστώθηκε ότι την πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία τα συνωμοσιολογικά ερμηνευτικά σχήματα πολλαπλασιάστηκαν στην ελληνική κοινή γνώμη εξ

αφορμής της προσφάτως βιωμένης επτάχρονης δικτατορίας και της κυπριακής τραγωδίας. Στο επίκεντρο, βέβαια, αυτών των αφηγήσεων βρέθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, ο πολυπλόκαμος αλλά και εξαιρετικά ασαφής αμερικανικός παράγων. Ο διάσημος φιλόσοφος και ιστορικός των πολιτικών ιδεών Pierre-André Taguieff εντοπίζει και σχηματοποιεί ορισμένες βασικές αρχές δόμησης των συνωμοσιολογικών αφηγήσεων που συνοψίζονται στις εξής: τίποτα δεν είναι τυχαίο, οτιδήποτε συμβαίνει είναι το αποτέλεσμα προθέσεων ή κρυμμένων βουλήσεων, τίποτα δεν είναι όπως φαίνεται, αλλά τα φαινόμενα απατούν και τα πάντα συνδέονται-συνέχονται μεταξύ τους αλλά με τρόπο σκοτεινό.²⁵ Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι αρχές αυτές που κατά τον Taguieff τροφοδοτούν τις συνωμοσιολογικές κατασκευές υπήρχαν διάχυτες, κατά το πρώτο διάστημα της μεταπολίτευσης, στο ελληνικό συνειδητό και ασυνείδητο και υπεδείκνυαν ως κύρια υπεύθυνη για τα δεινά της Ελλάδας στο πρόσφατο και ζέον ακόμη παρελθόν την πολιτική των ΗΠΑ που αρεσκόταν στη συνωμοτική δράση.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να ανθήσει η συνωμοσιολογική σκέψη είναι η ύπαρξη ορισμένων αφετηριακών –και παραδειγματικών εν συνεχεία- γεγονότων τραυματικής συνήθως υφής. Η δικτατορία και το κυπριακό δράμα διέθεταν αδιαμφισβήτητες τραυματικές συνυποδηλώσεις και, κατά συνέπεια, δημιούργησαν την κατάλληλη υποδομή, ώστε να αποδοθούν ευθύνες και στις ΗΠΑ ως πρωτεργάτες μιας ανθελληνικής συνωμοσίας και να αναπτυχθεί ένα εντονότατο αντιαμερικανικό αίσθημα μεταδικτατορικά. Τα ισχυρότατα, όμως, *atout* των συνωμοσιολογικών αφηγήσεων είναι η ερμηνευτική αξία, η εκλογικευτική διάσταση (*rationalization*, *Rationalisierung*) και η κατηγορητική ισχύς που διαθέτουν. Επισημάνθηκε ότι μεταδικτατορικά η συνωμοσιολογική αφήγηση που έθετε στο επίκεντρο τις ΗΠΑ ως πρωταίτιες τόσο για τη στρατιωτική δικτατορία όσο και για την κυπριακή τραγωδία ενείχε όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά. Οι ΗΠΑ θεωρήθηκαν με μια απλουστευτική προσέγγιση ως ο κατεξοχήν εχθρός που εξύφαινε συνωμοσίες, προκειμένου να πλήξει το ελληνικό έθνος, καταργώντας τη δημοκρατία και υποστηρίζοντας την τουρκική επιθετικότητα. Το ερμηνευτικό σχήμα που δαιμονοποιούσε τις ΗΠΑ ήταν απλό

²⁵ Βλ. Pierre-André Taguieff, *La Foire aux "Illuminés": Ésotérisme, Théorie du Complot, Extrémisme*, Paris: Fayard/Mille et Une Nuits, 2005· Pierre-André Taguieff, *Court Traité de Complotologie, Le "Complot Judéo-maçonnique": Fabrication d'un Mythe Apocalyptique Moderne*, Paris: Fayard/Mille et Une Nuits, 2013.

και κατανοήσιμο, είχε ικανοποιητική εξηγητική πληρότητα και γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους διαδόθηκε ευρύτατα στην πλειοψηφία του ελληνικού λαού, με αποτέλεσμα την όξυνση του αντιαμερικανισμού. Οι ΗΠΑ και αναγωγικά, λόγω της προγενέστερης στάσης τους στο κυπριακό κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, και επαγωγικά, λόγω των προσφάτων γεγονότων της δικτατορίας και του κυπριακού δράματος, εκλαμβάνονταν ως η εχθρική εκείνη δύναμη που επιβουλεύονταν συστηματικά τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Η εξηγητική συνωμοσία των ΗΠΑ, επίσης, προσέλαβε έκτοτε τον γενικευτικό χαρακτήρα *γνωσιακής εξάρτησης* που κρατούσε σε εγρήγορση τα ελληνικά αντιαμερικανικά αντανακλαστικά.²⁶

Συμπερασματικά, εξετάζοντας στη μεταδιδακτορική αυτή έρευνα το φαινόμενο του ελληνικού αντιαμερικανισμού κατά την περίοδο 1974-1985, διαπιστώθηκε και αναδείχθηκε η αλληλοδιαπλοκή του -εντός ενός πολυεπιπέδου πλέγματος σχέσεων- με άλλα σημαίνοντα χαρακτηριστικά / ιδεολογήματα του συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος σε ένα στερεοτυπικό πλαίσιο. Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο αντιαμερικανισμός κατέστη ένα εξαιρετικά πολύτιμο αναλυτικό εργαλείο της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, εφόσον μάλιστα προσεγγιστεί, τηρουμένων των αναλογιών, ως *ακτινωτή κατηγορία* (radial category) ή ως *πολυθετικός όρος* (polythetic term).²⁷

Ευάγγελος Π. Καραγιάννης

Διδάκτωρ Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας

της Φιλοσοφικής Σχολής

του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

²⁶ Για την έννοια της «γνωσιακής εξάρτησης», βλ. Pierre-André Taguieff, *Συνωμοσιολογική Σκέψη και «Θεωρίες της Συνωμοσίας»*, (Μετάφραση-Επιμέλεια-Επίμετρο Αναστασία Ηλιαδέλη, Πρόλογος Ανδρέας Πανταζόπουλος), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015, 161.

²⁷ Για τις «ακτινωτές κατηγορίες», βλ. David Collier and James E. Mahon, Jr., “Conceptual ‘Stretching’ Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis”, *American Political Science Review* 87.4(1993): 845-855. Για τους «πολυθετικούς όρους», βλ. Rodney Needham, “Polythetic Classification: Convergence and Consequences”, *Man* 10.3(1975): 349-369.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, (Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου), Αθήνα: Θεμέλιο, 1995.

Buruma Ian and Margalit Avishai, *Δυτικισμός: Η Δύση στα Μάτια των Άλλων*, (Μετάφραση Ξενοφών Γιαταγάνας), Αθήνα: Κριτική, 2007.

Βαμβακάς Βασίλης και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014.

Βασιλειάδης Δαμιανός, *Ο Μύθος του Ανδρέα: Οι Θεωρητικές Βάσεις της Ένωσης Κέντρου του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ και η Πρακτική τους Κατάληξη*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2007.

Βερέμης Θάνος, *ΗΠΑ: Από το 1776 έως Σήμερα: Η Εκδοχή ενός Ταξιδιώτη*, Αθήνα: Σιδέρης, 2003.

Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990: Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2008.

Γουντχάουζ Κρις Μ., *Καραμανλής, ο Ανορθωτής της Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα: Εστία, 1982.

Δεμερτζής Νίκος, *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1989.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας. Από την Προβενιζελική στη Μεταπαπανδρεϊκή Περίοδο*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1997.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.

Ελεφάντης Άγγελος, *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, (Εισαγωγή Γιώργος Φουρτούνης), Αθήνα: Γκόνης, 2015.

Κάτρης Γιάννης, *Η Γέννηση του Νεοφασισμού στην Ελλάδα: 1960-1970*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1974.

Κούλογλου Στέλιος, *Στα Ιχνη του Τρίτου Δρόμου*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1986.

Κουλουμπής Θεόδωρος, *Η Ελλάδα και ο Κόσμος: Μια Κριτική Αποτίμηση*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2005.

Λιαλιούτη Ζηνοβία, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2010.

Λιαλιούτη Ζηνοβία, «Αντιαμερικανισμός και Ελληνική Δεξιά στη Μεταψυχροπολεμική Εποχή», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35(2010): 89-129.

Λιαλιούτη Ζηνοβία, «Όψεις του Πολιτισμικού Αντιαμερικανισμού στη Μεταπολεμική Περίοδο: Το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο και η Ελληνική Περίπτωση», *Επιστήμη και Κοινωνία* 28(2011-2012): 141-165.

Λυριντζής Χρήστος και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Θεμέλιο, 1990.

Meynaud Jean, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία*, (Μετάφραση Π. Μερλόπουλος), Τόμος Β', Αθήνα: Σαββάλας, 2002.

Miller James, "'The Greek De Gaulle' or 'Our Man in Athens'? Karamanlis and the Americans, 1954-1974", στο Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Μπότσιου Κωνσταντίνα Ε. και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Τόμ. Β', Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Ροδακίό, 2008, 37-61.

Μαραγκού Έλενα και Θεοδώρα Τσιμπούκη (επιμ.), *Η Δική μας Αμερική: Η Αμερικανική Κουλτούρα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010.

Μητσοτάκης Κυριάκος, *Οι συμπληγάδες της Εξωτερικής Πολιτικής: Εσωτερικές και Διεθνείς Πιέσεις στις Ελληνοαμερικανικές Διαπραγματεύσεις για τις Βάσεις, 1974-1985*, Αθήνα: Πατάκης, 2006.

Μπίτσιος Δημήτρης, *Πέρα από τα Σύνορα: 1974-1977*, Αθήνα: Εστία, 1983.

Μπρατάκος Άγγελος, *Η Ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα: Λιβάνης, 2002.

Νέα Δημοκρατία, *Α' Προσυνέδριο: Πρακτικά*, Χαλκιδική 2-4 Απριλίου 1977, Τόμοι 2, Έκδοση Νέας Δημοκρατίας, χ.χ.

Νέα Δημοκρατία, *Β' Συνέδριο: Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 14-16 Φεβρουαρίου 1986, Έκδοση Νέας Δημοκρατίας, χ.χ.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η Καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης, 2001.

Ομάδα Βορειοαμερικανικών Μελετών και Έρευνας (G.R.E.N.A.), *Αντιαμερικανισμός: Οδηγίες Χρήσεως*, (Μετάφραση Αλίκη Κεραμίδα και Γιώργος Παρλάλογλου), Αθήνα: Πατάκης, 2003.

Πανταζόπουλος Ανδρέας, «Για το Λαό και το Έθνος»: *Η Στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις, 2001.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Αθήνα: Λιβάνης, 2006 [Α΄ έκδοση στην αγγλική γλώσσα 1969].

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η Ελευθερία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Καρανάσης, 1972.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, Αθήνα: Καρανάσης, 1974.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Δημοκρατία και Εθνική Ανεξαρτησία*, Αθήνα: Φέξης, 1975.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Ιμπεριαλισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1975.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Ομιλία στο Ηράκλειο Κρήτης*, 27 Ιουλίου 1975.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Λόγος στη Ρόδο*, 25 Αυγούστου 1975.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η Ελλάδα στους Έλληνες*, Αθήνα: Καρανάση, 1976.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ: Λόγοι, Άρθρα, Συνεντεύξεις, Δηλώσεις. Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία*, Αθήνα: Λαδιάς, 1976.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Για μια Σοσιαλιστική Κοινωνία*, Αθήνα: Αιχμή, 1977.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η Απειλή στο Αιγαίο*, Αθήνα: ΠΑΣΟΚ, 1977.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., «Η Εθνική Ανεξαρτησία Βασικός στόχος», *Εξόρμηση*, 18/3/1977.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Ομιλία στο Ρέθυμνο*, 26 Ιουλίου 1977.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., «Οι Δομές της Εξάρτησης», ελληνική έκδοση της *Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1977.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Μετάβαση στο Σοσιαλισμό: Προβλήματα και Στρατηγική για το Ελληνικό Κίνημα*, Αθήνα: Αιχμή, 1979.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Εισήγηση στη Σύνοδο της ΚΟ του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα, 9 Μαΐου 1979.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Ομιλία κατά το Κλείσιμο της 3^{ης} Μεσογειακής Συνδιάσκεψης*, 18 Μαΐου 1979.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Ραντεβού με την Ιστορία*, Αθήνα: Κάκτος, 1981.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Η Αλλαγή 2: Στόχοι-Κατευθύνσεις-Οράματα*, Αθήνα: Γραφείο Εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ., Α31/1981.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., *Λαός, ΠΑΣΟΚ στην Εξουσία: Ομιλίες του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στην Καλαμπάκα, Αλεξανδρούπολη, Σπάρτη*, Αθήνα: Γραφείο Εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ., Α34/1981.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., «Εισήγηση του Προέδρου και Απόφαση της 9^{ης} Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ», *Εξόρμηση*, 4/4/1982.

Παπανδρέου Ανδρέας Γ., «Ομιλία του Πρωθυπουργού στη Λέσχη Αξιωματικών στη Λάρισα για τις Ελληνοτουρκικές Θέσεις: Αδιαπραγμάτευτα τα Κυριαρχικά μας Δικαιώματα», *Εξόρμηση*, 9/4/1982.

Παπανδρέου Νίκος, *Ανδρέας Παπανδρέου: Η Ζωή σε Πρώτο Ενικό και η Τέχνη της Πολιτικής Αφήγησης*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2003.

Παπασαραντόπουλος Γιάννης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Αθήνα: Παρατηρητής, 1980.

Παπαχελάς Αλέξης, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας: Ο Αμερικανικός Παράγων 1947-1967*, Αθήνα: Εστία, 1997.

Παππάς Τάκης Σ., *Το Χαραismaticό Κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Αθήνα: Πατάκης, 2009.

ΠΑΣΟΚ, *Πορεία προς την Αλλαγή*, Τόμ. 1-4, Αθήνα: ΠΑΣΟΚ (κομματική έκδοση), 1976-1977.

ΠΑΣΟΚ, *Εθνική Λαϊκή Ενότητα. Δημοκρατική Πολιτική Δράση. Συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 25-26 Φλεβάρη '78*, Αθήνα: Επιτροπή Εκδόσεων, Β1/1978.

ΠΑΣΟΚ, *Το ΠΑΣΟΚ στο Διεθνή Χώρο*, Αθήνα: Επιτροπή Εκδόσεων Β3/1978.

ΠΑΣΟΚ, *Για μια Μαζική και Πρωτοπόρα Οργάνωση. Συνεδρίαση της 5ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα: Γραφείο Εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ. ΠΑΣΟΚ, Β5/1980.

Πελώνη Αριστοτελία, *Ιδεολογία κατά Ρεαλισμού: Η Αμερικανική Πολιτική Απέναντι στην Ελλάδα 1963-1976*, Αθήνα: Πόλις, 2010.

Ρήγος Άλκης, Σεφεριάδης Σεραφεΐμ και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Καστανιώτης, 2008.

Ριζάς Σωτήρης, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών και το Κυπριακό Ζήτημα 1967-1974*, Αθήνα: Πατάκης, 2002.

Ροζάκης Χρήστος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική: 1974-1981*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 1986.

Ροζάκης Χρήστος, «Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το Τέλος του Αιώνα*, Τόμ. 16, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000, 371-391.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, Τόμοι 1-12, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών και Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Καραμανλής», 1992-1997.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1945-1981*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Εστία, 2003.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Καραμανλής 1907-1998: Μια Πολιτική Βιογραφία*, Αθήνα: Ίκαρος, 2012.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Μπότσιου Κωνσταντίνα Ε. και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Ροδακίό, 2008.

Σημίτης Κώστας, *Η Δομική Αντιπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1979.

Σπουρδαλάκης Μιχάλης, *ΠΑ.ΣΟ.Κ.: Δομή, Εσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Εξουσίας*, Αθήνα: Εξάντας, 1988.

Σπουρδαλάκης Μιχάλης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία*, Αθήνα: Πατάκης, 1998.

Στεφανίδης Ιωάννης Δ., *Ασύμμετροι Εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*, Αθήνα: Πατάκης, 2010.

Στεφανίδης Ιωάννης Δ., *Εν Ονόματι του Έθνους: Πολιτική Κουλτούρα, Αλυτρωτισμός και Αντιαμερικανισμός στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010.

Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π., «Το Πνεύμα του ‘αντί-’ και η ‘ξένη εξάρτηση’. Οι Δυτικοί Σύμμαχοι στο Φαντασιακό της Ελληνικής Κοινωνίας του 20^{ου} Αιώνα», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική* 27(2013): 226-240.

Taguieff Pierre-André, *Συνωμοσιολογική Σκέψη και «Θεωρίες της Συνωμοσίας»*, (Μετάφραση-Επιμέλεια-Επίμετρο Αναστασία Ηλιαδέλη, Πρόλογος Ανδρέας Πανταζόπουλος), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015.

Ταγκυέφ Πιέρ-Αντρέ, «Ο Λαϊκισμός και η Πολιτική Επιστήμη: Από την Εννοιολογική Πλάνη στα Πραγματικά Προβλήματα», (Μετάφραση Γιάννης Μπαλαμπανίδης), *Νέα Εστία*, Τόμ. 164, 1816(2008): 795-848.

Ταγκυέφ Πιέρ-Αντρέ, «Ο Λαϊκισμός στην Ευρώπη», (Μετάφραση-Σημειώσεις Ανδρέας Πανταζόπουλος), *Νέα Εστία*, Τόμ. 164, 1816(2008): 849-879.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Αθήνα: Λιβάνης, 1981.

Weber Max, *Οικονομία και Κοινωνία*, (Μετάφραση-Εισαγωγή-Επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας), Τόμ. 1-6, Αθήνα: Σαββάλας, 2005-2009.

Χαραλάμπης Δημήτρης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, 1985.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Μεταπολεμικού Κόσμου*, Αθήνα: Πατάκης, 2001.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ο Ελληνικός Φιλελευθερισμός στο Σταυροδρόμι: Η «Σοσιαλίζουσα» Φάση, 1934-1944*, Αθήνα: Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής – Ι. Σιδέρης, 2003.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: Το Ριζοσπαστικό Ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα: Πατάκης, 2010.

Χτούρης Σωτήρης, *Ορθολογικά Συμβολικά Δίκτυα: Global States και Εθνικά Χόμπιτ*, Αθήνα: Νήσος, 2004.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Allport Gordon W. and Leo J. Postman, *The Psychology of Rumor*, New York: Holt, Reinehart & Winston, 1947.

Ashley Mark, “Nations as Victims: Nationalist Politics and the Framing of Identity”, Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco: August 29-September 2, 2001.

Barber Benjamin, *Jihad vs. McWorld*, New York: Random House, 1995.

Barkun Michael, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press 2003.

Berman Russell A., *Anti-Americanism in Europe: A Cultural Problem*, Stanford: Hoover Institution Press, 2004.

Bronner Gerald, *L'Empire des Croyances*, Paris: PUF, 2003.

Brysk Alison, “‘Hearts and Minds’: Bringing Symbolic Politics Back In”, *Polity* 27.4(1995): 559-585.

Canovan Margaret, *Populism*, New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1981.

Canovan Margaret, “Two Strategies for the Study of Populism”, *Political Studies* 30.4(1982): 544-552.

Canovan Margaret, “‘People’, Politicians and Populism”, *Government and Opposition* 19.3(1984): 312-327.

Cardoso Fernando Henrique & Enzo Faletto, *Dependencia y Desarrollo en América Latina*, México: Siglo Veintiuno Editores, SA, 1971.

Chiozza Giacomo, *Love and Hate: Anti-Americanism and the American World Order*, PhD diss., Duke University, 2004.

Clogg Richard (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, New York: St. Martin's Press, 1993.

Coady David (ed), *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate*, Hampshire: Ashgate, 2006.

Collier David and James E. Mahon, Jr., “Conceptual ‘Stretching’ Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis”, *American Political Science Review* 87.4(1993): 845-855.

Coufoudakis Van, "Ideology and Pragmatism in Greek Foreign Policy", *Current History* 81.479(1982): 426-431.

Couloumbis Theodore, "The Crisis in Greek-American Relations", *Greek Accent* (1976): 13-16.

Couloumbis Theodore and John Iatrides (eds.), *Greek-American Relations: A Critical Review*, New York: Pella, 1980.

Diamandouros Nikiforos P., "Politics and Culture in Greece: An Interpretation", in Richard Clogg (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, New York: St. Martin's Press, 1993, 1-25.

Diner Dan, *America in the Eyes of the Germans: An Essay on Anti-Americanism*, Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.

Donnell O' Guillermo A., *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Berkeley: University of California Press, 1973.

Dorna Alexandre, *Le Populisme*, Paris: PUF, 1999.

Ellwood David W., *Anti-Americanism in Western Europe: A Comparative Perspective*, Occasional Paper Series, European Studies Seminar Series No. 3, November, Bologna: Johns Hopkins University Bologna Center, 1999.

Elster Jon, *Political Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Evans Martin J., *America: The View from Europe*, Stanford: Stanford Alumni Association, 1976.

Frank André Gunter, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press, 1969.

Free Lloyd A., *How Others See Us: Critical Choices for Americans*, Vol. 3, Lexington, Mass.: D.C. Heath and Company, 1976.

Goodwyn Lawrence, "Rethinking 'Populism': Paradoxes of Historiography and Democracy", *Telos* 88(1991): 37-56.

Grazia Victoria De, *Irresistible Empire: America's Advance through Twentieth-Century Europe*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2005.

Haseler Stephen, *The Varieties of Anti-Americanism: Reflex and Response*, Washington, D.C.: Ethics and Public Policy Center, 1985.

Hatzivassiliou Evanthis, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, London: Routledge, 2006.

Hayward Jack E. S. (ed.), *Elitism, Populism, and European Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1996.

Hermet Guy, *Les Populismes dans le Monde: Une Histoire Sociologique, XIXe-XXe Siècle*, Paris: Fayard, 2001.

Hertsgaard Mark, *The Eagle's Shadow: Why America Fascinates and Infuriates the World*, New York: Farrar, Strauss and Giroux, 2002.

Herzfeld Michael, "Hellenism and Occidentalism: The Permutations of Performance in Greek Bourgeois Identity", in James G. Carrier (ed.), *Occidentalism: Images of the West*, Oxford: Oxford University Press, 1995, 218-233.

Higgott Richard and Ivona Malbasic (eds.), *The Political Consequences of Anti-Americanism*, London: Routledge/Warwick Studies in Globalization, 2008.

Hollander Paul, *Anti-Americanism: Irrational and Rational*, New Jersey: Transaction Publishers, 2003.

Hollander Paul (ed.), *Understanding Anti-Americanism: Its Origins and Impact at Home and Abroad*, Chicago: Ivan R. Dee, 2004.

Ionescu Ghita and Ernest Gellner (eds.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1969.

Judt Tony, *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944-1956*, Berkeley, CA: University of California Press, 1992.

Katzenstein Peter and Robert O. Keohane (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics*, Ithaca/New York: Cornell University Press, 2006.

Knight Peter, *Conspiracy Culture: From the Kennedy Assassination to The X-Files*, London and New York: Routledge, 2000.

Kroes Rob and Maarten van Rossem (eds.), *Anti-Americanism in Europe*, Amsterdam: Free University Press, 1986.

Laclau Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism*, London: Verso, 1979.

Lacorne Denis, Rupnik Jacques and Marie-France Toinet (eds.), *The Rise and Fall of Anti-Americanism: A Century of French Perceptions*, (Translated by Gerald Turner), London: Palgrave Macmillan, 1990.

Lialiouti Zinovia, "Challenging Americanism: The Public Debate about the 'American Way of Life' in Cold War and Post Cold War Greece", in Andrzej Mania and Lukasz

Wordliczek (eds.), *The United States and the World: From Imitation to Challenge*, Kraków: Jagiellonian University Press, 2009, 115-136.

Lialiouti Zinovia, “Greek Anti-Americanism and the War in Kosovo”, *National Identities* 13.2(2011): 127-156.

Lialiouti Zinovia, “The Concept of anti-Americanism and Obama’s Presidential Campaign”, *Ad Americam: Journal of American Studies* 12.1(2011): 87-104.

Lialiouti Zinovia, “Greek Cold War Anti-Americanism in Perspective, 1947–1989”, *Journal of Transatlantic Studies* 13.1(2015): 40-55.

Lialiouti Zinovia and Philip E. Muehlenbeck, “Ethnic Nationalism in the Cold War Context: The Cyprus Issue in the Greek and Greek-American Public Debate 1954-1989”, in Philip E. Muehlenbeck (ed.), *Race, Ethnicity and the Cold War: A Global Perspective*, Nashville: Vanderbilt University Press, 2012, 229-259.

Markovits Andrei S., “On Anti-Americanism in West Germany”, *New German Critique* 34(1985): 3-27.

Markovits Andrei S., *The Uncouth Nation: European Anti-Americanism from the American Revolution to George W. Bush*, Princeton: Princeton University Press, 2006.

McPherson Alan and Ivan Krastev (eds.), *The Anti-American Century*, Budapest: Central European University Press, 2007.

Mény Yves and Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Miller James Edward, *The United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009.

Morgenthau Hans J., *Politics Among Nations: The struggle for Power and Peace*, New York: Alfred A. Knopf, 1948.

Needham Rodney, “Polythetic Classification: Convergence and Consequences”, *Man* 10.3(1975): 349–369.

Nicolakopoulos Ilias, “Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues”, *West European Politics* 28.2(2005): 260-278.

Putnam Robert, “Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of the Two-Level Game”, *International Organization* 40(1988): 427-460.

Raiffa Howard, *The Art and Science of Negotiation*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

Revel Jean-François, *L' Obsession Anti-Américaine*, Paris: Plon, 2002.

Riker William H., *Liberalism Against Populism: A Confrontation Between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*, San Francisco: W. H. Freeman, 1982.

Robins Robert S. and Jerrold Post, *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred*, New Haven: Yale University Press, 1997.

Roger Philippe, *L'Ennemi Américain: Généalogie de l'Antiaméricanisme Français*, Paris: Seuil, 2002.

Ross Andrew and Kristin Ross (eds.), *Anti-Americanism*, New York: New York University Press, 2004.

Rubin Barry and Judith Colp Rubin, *Hating America: A History*, Oxford: Oxford University Press, 2004.

Rubinstein Alvin Z. and Donald E. Smith (eds.), *Anti-Americanism in the Third World: Implications for US Foreign Policy*, New York: Praeger, 1985.

Spiro Herbert J., "Anti-Americanism in Western Europe", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 497, *Anti-Americanism: Origins and Context* (1988): 120-132.

Stavrou Nikolaos A. (ed.), *Greece under Socialism*, New York: Orpheous Publishing Inc., 1988.

Taggart Paul A., *Populism*, Buckingham: Open University Press, 2000.

Taguieff Pierre-André, "Le Populisme et la Science Politique: Du Mirage Conceptuel aux Vrais Problèmes", *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire* 56(1997): 4-33.

Taguieff Pierre-André, "Populismes et Antipopulismes: Le Choc des Argumentations", *Mots* 55(1998): 5-26.

Taguieff Pierre-André (ed.), *Le Retour du Populisme*, Paris: Universalis, 2004.

Taguieff Pierre-André, *La Foire aux "Illuminés": Ésotérisme, Théorie du Complot, Extrémisme*, Paris: Fayard/Mille et Une Nuits, 2005.

Taguieff Pierre-André, *L'Imaginaire du Complot Mondial: Aspects d'un Mythe Moderne*, Paris: Fayard/Mille et Une Nuits, 2006.

Taguieff Pierre-André, *Court Traité de Complotologie, Le "Complot Judéo-maçonnique": Fabrication d'un Mythe Apocalyptique Moderne*, Paris: Fayard/Mille et Une Nuits, 2013.

Tai Chong-Soo, Peterson Erick J. and Tedd Robert Gurr, “Internal Versus External Sources of Anti-Americanism”, *Journal of Conflict Resolution* 17.3(1973): 455-488.

Tsoukalas Constantine, “European Modernity and Greek National Identity”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 1.1(1999): 7-14.

Winock Michel, “Populismes Français”, *Vingtième Siècle. Revue d’Histoire* 56(1997): 77-91.